

УДК338.431.4

Л. Ю. Мельник,
д. е. н., професор,
Л. Ю. Семенова,

здобувач, Дніпропетровський державний аграрний університет

ЗАЛЕЖНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ І ЕФЕКТИВНОСТІ АГРАРНИХ ГОСПОДАРСТВ ВІД ЇХ РОЗМІРІВ

Поглиблені теоретичні засади щодо залежності економічної стійкості і ефективності аграрних господарств від їх розмірів. Показано, що переваги великих агроструктур зумовлюють посилення концентрації виробництва в сільському господарстві.

ВСТУП

Україна прийнята до Світової організації торгівлі (СОТ), що об'єктивно посилить процес інтеграції її у цілому і економіки сільського господарства зокрема у світовий ринок. Відповідно набуває вирішального значення завдання зростання рівня конкурентоспроможності усіх товарних агроструктур як на внутрішньому, так і зовнішньому аграрних ринках. У зарубіжних фермах, як відомо, значно вищий рівень техніко-технологічної оснащеності та організації виробництва. Подолання такого відставання вітчизняних агроформувань потребує вирішення ними низки проблем. У стратегічному контексті йдеться про ідею, проєкт розбудови "постіндустріальної" моделі сільського господарства. Для його реалізації мають бути створені відповідні умови. Одна із головних — значне розширення сектора великотоварних агроструктур, які функціонують на інтенсивно-інноваційних засадах. Без вирішення цього завдання Україна не зможе забезпечити на належному рівні продовольчу безпеку, добробут сільських жителів і всього населення. З огляду на це актуальним є питання дослідження залежності економічної стійкості й ефективності аграрних господарств від їх розмірів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Теоретико-методологічні й практичні аспекти питання впливу розмірів аграрних господарств на їх економічну стійкість та ефективність досліджувалися з початку формування ринково-підприємницьких агроструктур і дотепер. Їм присвячені праці насамперед таких сучасних вітчизняних науковців, як В.Я. Амбросов, П.М. Макаренко, Т.Г. Маренич, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин. У кінці XIX — на початку XX ст. це питання активно досліджувалося у працях К. Каутського, В.І. Леніна, М. Туган-Барановського, О.В. Чаянова й багатьох інших науковців того часу.

Разом з тим, і раніше, і нині мають місце альтернативні погляди науковців щодо впливу розмірів аграрних господарств на їх економічну стійкість й ефективність. Відповідно одні наковці ведуть мову про істотні переваги великих агроструктур, інші — малих. Не отримав належної оцінки факт деконцентрації виробництва в сільському господарстві України в 1991—2008 рр. Натомість економічно високорозвиненим країнам притаманна зворотна тенденція, тобто концентрація виробництва в сільському господарстві посилилася. Звідси актуальність досліджень щодо переваг великих аграрних господарств, які зумовлюють концентрацію виробництва в сільському господарстві.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— поглиблення наукових засад щодо впливу розмірів аграрних господарств на їх економічну стійкість та ефективність;

— зв'язок переваг великотоварних агроструктур із концентрацією виробництва в сільському господарстві.

РЕЗУЛЬТАТИ

Економічна стійкість і ефективність аграрних господарств визначається низкою чинників. Чільне місце серед них займають: 1) форма власності на засоби й результати праці (й відповідна їм форма господарювання); 2) розміри господарства. Якщо перший чинник оцінюється однозначно, то щодо другого традиційно існує полеміка. В практичному плані (на межі XIX—XX ст. і пізніше) йдеться про різні відповіді на питання: які аграрні господарства мають переваги — великі чи малі. Перші, як правило, є капіталістичними (використовують найману працю). Другі — сімейно-трудова. Так, порівнюючи великі капіталістичні підприємства з дрібними селянськими, М. Туган-Барановський зазначав: "Таким чином, зіставляючи порівняну потужність і стійкість крупного капіталістичного і дрібного трудового сільського господарства у їх боротьбі, маємо сказати, що в наш час перевага

схилиється швидше у бік дрібного господарства. Цьому аж ніяк не суперечить той факт, що капіталістичне сільське господарство в багатьох країнах широко розповсюджене, а в деяких із них є навіть єдиною формою сільського господарства (наприклад, в Англії)" [9, с. 186].

О.В. Чайнов це питання тлумачив неоднозначно. З одного боку, він не заперечував той факт, що (залишаємо мову оригіналу) "...крупное трудовое хозяйство имеет преимущества перед мелким трудовым". Певні переваги мають і великі капіталістичні аграрні господарства. Водночас, на його думку, "...крупное капиталистическое хозяйство имеет в себе несколько таких больших недостатков, что они затеняют его хорошие стороны... Если в промышленности фабрика побивает мелкого производителя, то в сельском хозяйстве этого нет. Крупное капиталистическое хозяйство здесь само побивается трудовым" [10, с. 48—50].

К. Каутський, В.І. Ленін вважали очевидними і закономірними переваги великого виробництва в землеробстві над дрібним. Зокрема, В.І. Ленін писав: "В России земская статистика обнаружила тот же закон, выражающий превосходство крупного земледелия над мелким;... Превосходство крупного земледелия состоит не только в меньшей потере культурной площади, в сбережениях на живом и мертвом инвентаре, в более полном использовании инвентаря, в более широкой возможности применять машины, в большей доступности кредита, но также и в коммерческом превосходстве крупного хозяйства, в употреблении этим последним научно образованных руководителей хозяйства" [4, с. 118].

К. Каутський і В.І. Ленін при цьому зазначали, що цей закон діє як тенденція, оскільки проявляється він лише за рівності інших умов (які далеко не завжди мають місце у дійсності). І перевага великого виробництва в землеробстві має певну межу, вона не однакова в різних видах сільського господарства і за різних суспільно-економічних умов.

У радянські часи зазначені положення сумніву не підлягали. Відповідно і на практиці в колгоспах і держгоспах рівень концентрації виробництва значно перевищував існуючий на той час у країнах з розвинутою ринковою економікою. За період аграрної реформи відбулася деконцентрація виробництва в сільському господарстві України. Зокрема, середній розмір сільськогосподарських угідь в аграрних підприємствах, без фермерських господарств, скоротився з 3116 до 1196 га (в 2,6 рази) [1].

З початку аграрної реформи серед вітчизняних науковців знову почало дискутуватися питання щодо економічного потенціалу малих і великих аграрних господарств. Зокрема, ряд науковців, на наш погляд, абсолютизують потенціал дрібних аграрних домогосподарств: "Переваги особистих підсобних господарств полягають в їх підприємливості, високій інтенсивності праці, згуртованості, відповідальності членів сім'ї за кінцевий результат виробництва, ощадливості у витраті

ресурсів, старанності, якісному і вчасному виконанні робіт" [5, с. 108]. А тому "...важливою сьогодні є увага держави до особистих підсобних господарств — перспективної форми господарювання та ефективного способу розв'язання проблем зайнятості на селі" [7, с. 2].

Особливі надії покладаються на сектор особистих селянських господарств, "...саме від розвитку цього сектора дуже великою мірою (якщо не найбільше) залежатиме майбутнє українського села як такого" [11, с. 69].

Водночас більшість вчених економістів-аграрників вважають, що переваги мають великотоварні агроструктури, а тому вони і в перспективі отримують розвиток. Прочитуємо у зв'язку з цим декілька висловлювань: "Особливу роль у підвищенні ефективності виробництва продукції, зокрема тваринницької, відіграє концентрація... З підвищенням рівня концентрації поголів'я великої рогатої худоби і свиней знижується собівартість продукції, ефективність виробництва значно зростає" [6, с. 21]. "Доведено, що великотоварне виробництво забезпечує вищий рівень продуктивності праці та ефективності використання матеріальних ресурсів, а тому повинно розвиватися прискоренішими темпами" [1, с. 16]. Великі господарства дають змогу широко застосовувати поділ праці, використовувати кваліфікованих працівників у різних галузях господарства і освічених спеціалістів у складі адміністративно-технічного персоналу. Лише велике господарство, маючи значні оборотні капітали, має більші переваги щодо одержання кредиту, збуту продукції, розвитку деяких підсобних і допоміжних галузей сільського господарства, а також здійснення інших інвестиційних проектів тощо [2].

Фактично у вищенаведених положеннях визначаються ті переваги великих агроструктур, які ще на межі ХІХ—ХХ ст. визначили К. Каутський і В.І. Ленін. Зрозуміло, що значний потенціал у великих землеробських господарств і в широкомасштабному використанні системи науково обґрунтованих сівозмін.

Переваги великих агроструктур зумовлюють концентрацію виробництва в сільському господарстві, а також корпоратизацію ферм. Такі процеси простежуються у всіх економічно високорозвинених країнах світу, зокрема в США.

Концентрація виробництва проявляється, насамперед, як процес поступового збільшення середніх розмірів аграрних господарств і зосередження засобів та обсягів сільськогосподарського виробництва у великих агроструктурах. Останнє підтверджують дані табл. 1.

Як свідчать дані табл. 1, за період 1997—2007 рр. кількість ферм-мільйонників зросла в 3,6 рази (або на 1,8 в.п.), а їх питома вага у загальному обсязі товарної продукції сільського господарства — на 25,4 в.п.

Відносно усіх ферм, то за період 2002—2007 рр. виробництво товарної продукції сільського господарства в розрахунку на одну ферму зросло із

97,3 тис.дол. до 138,4 тис. дол. (на 42,2%). Ці дані свідчать про концентрацію сільськогосподарського виробництва щодо усіх ферм.

До речі, в США "ферма" — синонім будь-якого аграрного формування, незалежно від його організаційно-правової форми. Інакше кажучи, в США "ферма" — узагальнене поняття, яке охоплює сімейні ферми, партнерства, корпорації (сімейного і несімейного типу), сільськогосподарські виробничі кооперативи та інші агроструктури.

Концентрацію виробництва, напевне, доцільно також розглядати не тільки як процес, але і в статистичній структурі агроформувань в аспекті їх розмірів на певний час (табл. 2).

Наведені в табл. 2 дані свідчать про істотну диференціацію ферм США за обсягами реалізації сільськогосподарської продукції. При цьому по одинадцяти групам ферм має місце така закономірність: питома вага у загальному обсязі товарної продукції і обсягами її реалізації в розрахунку на одну ферму зростають від першої до одинадцятої групи. Стосовно кількості ферм та їх частки у загальній кількості, то має місце тенденція до зниження від першої до одинадцятої групи. Найбільша за кількістю ферм перша група становить майже 500 тис. одиниць. У розрахунку на одну таку ферму обсяг реалізованої продукції становить лише 0,2 тис. дол. (193 дол.). Найменша за кількістю ферм — одинадцята група (57,3 тис. одиниць). Але обсяги реалізованої продукції на кожну ферму цієї групи становили 3 млн 129 тис. дол.

Зазначимо, що усі наведені вище дані щодо реалізованої сільськогосподарської продукції включають "цінові" урядові платежі. Але вони відносно невеликі. Так, у 2007 р. перший показник становив у США 305 млрд 204,4 млн дол., із них урядові платежі 7 млрд 984 тис., тобто 2,6 %. У середньому на одну ферму приходилося 9523 дол., 6,9 % до середнього обсягу товарної продукції на одну ферму. При цьому в групі ферм з обсягами реалізації до 1000 дол. частка урядових платежів становила 8,5 %.

Концентрація аграрного виробництва знаходить свій прояв і в корпоративізації, тобто об'єднанні існуючих ферм на тих чи інших засадах. Рівень корпоративізації в США характеризу-

Таблиця 1. Кількість і питома вага великотоварних агроструктур* у загальному обсязі реалізованої сільськогосподарської продукції в США**

Роки	Кількість ферм, тис. одиниць	Частка у загальній кількості, у %	Частка у загальному обсязі товарної продукції, у %
1997	15,9	0,8	33,3
2002	29,5	1,4	46,8
2007	57,3	2,6	58,7

* Ферми з обсягом річної реалізації продукції в 1 млн доларів і більше.

** Розраховано за даними: [3; 12].

ють дані табл. 3.

Наведені в таблиці дані свідчать про те, що:

— за кількістю аграрних домогосподарств домінують сімейні ферми, хоча цей показник дещо зменшився у порівнянні із 2002 р. (89,7 %) — на 3,2 в.п.;

— несімейні ферми використовували 37,7 % земельних площ, але виробили половину товарної продукції сільського господарства і одержали майже половину чистого доходу. Тобто вони більш продуктивно використовували землю. У цьому аспекті найбільш продуктивними були корпорації. До речі, вони в основному є сімейного типу.

ВИСНОВКИ

Економічна стійкість і ефективність аграрних господарств визначається низкою чинників. Чільне місце серед них займають їх розміри. При цьому в епоху НТР економічна вагомість цього чинника зростає. Про це свідчить той факт, що в економічно високорозвинених країнах сформований і ефективно функціонує сектор великотоварних агроструктур інноваційного (постіндустріального) типу. За обсягами виробництва товарної продукції

Таблиця 2. Економічна класифікація ферм США за ринковою вартістю реалізованої сільгосппродукції та урядовими платежами (2007 р.)*

Групування ферм за обсягами реалізованої продукції, дол.	Кількість ферм, тис./одиниць	Питома вага групи у загальній кількості ферм, %	Обсяги реалізованої продукції, млн дол.	Питома вага групи у загальних обсягах реалізованої продукції, %	Обсяги реалізації в розрахунку на одну ферму в групі, тис. дол.
Всі ферми у тому числі:	2204,8	100,0	305204,4	100,0	138,4
Менше 1000	499,9	22,6	96,3	0,2	0,2
1000-2499	270,7	12,3	448,2	0,2	1,7
2,500-4,499	246,3	11,2	884,0	0,3	3,6
5,000-9,999	254,8	11,6	1810,5	0,6	7,1
10,000-24,999	274,3	12,4	4363,8	1,4	15,9
25,000-49,999	163,5	7,4	5794,8	1,8	35,4
50,000-99,999	129,1	5,9	9219,4	3,0	71,4
100,000-249,999	149,0	6,8	24400,9	7,9	163,7
250,000-499,999	96,3	4,4	34366,8	11,3	357,1
500,000-999,999	63,6	2,8	44578,1	14,6	701,3
1,000000 і більше	57,3	2,6	179241,5	58,7	3128,6

* Розраховано за даними: [12].

Таблиця 3. Частка різних видів ферм США в 2007 р. у загальній їх кількості, земельній площі, товарній продукції і чистому (грошовому) доході, у відсотках

Показники	Сімейні ферми	Партнерства	Корпорації		Кооперативи та інші агрофірмування
			сімейні	не сімейні	
Кількість ферм	86,5	7,9	3,9	0,5	1,2
Земельна площа	62,3	17,5	12,4	1,9	(5,9)
Товарна продукція	50,1	20,9	21,8	6,0	1,2
Чистий (грошовий) дохід	52,0	21,8	20,8	4,4	1,0

* Розраховано за даними: [12].

він є провідним і складає основу продовольчої безпеки. Так, в США 57 тис. ферм-мільйонників (2,6% від їх загальної кількості) у 2007 р. перейшли половинний рубіж у загальному обсязі товарної продукції (майже 60%).

Фермерство, представлене дрібними, малими і середніми фермами, не відіграє колишньої важливої економічної ролі. Зважаючи на подальший НТП, тенденція до посилення економічної вагомості сектора великотоварних агроструктур збережеться і в майбутньому. В США посилюється процес корпоратизації ферм і їх економічна вагомість у виробництві товарної продукції. Для більшості власників дрібних ферм зайнятість на своїй фермі не є основною. Вони працюють в інших сферах, а відповідно мають додаткове джерело доходу. Таким є і отримана орендна плата, якщо фермер здає землю в оренду іншим агроструктурам; держава надає допомогу дрібним і малим фермам. У соціальному плані державі вигідніше їх збереження, ніж забезпечення вивільнених власників ферм житлом, роботою, грошовою допомогою тощо. Саме з цих позицій стає зрозумілою державна політика щодо дрібнобізнесового і малого секторів у аграрній сфері США.

Аграрна політика української держави має врахувати ту обставину, що на сьогодні в Україні понад 12 млн переважно доіндустріальних аграрних домогосподарств виробляють понад 50 % від усіх валової продукції сільського господарства (у 2008 р. — 54,0%). Вони не спроможні забезпечити на належному рівні продовольчу безпеку країни. Вступ України до СОТ, посилення глобалізаційних міжнародних економічних зв'язків, невирішення на належному рівні продовольчої проблеми, посилення конкуренції на внутрішньому й зовнішньому аграрних ринках — усе це об'єктивно зумовлює прискорений розвиток функціонуючого в Україні порівняно невеликого сектора інноваційних агроструктур. В оглядовій перспективі він має стати пріоритетним.

При цьому не йдеться про насильницьке витіснення аграрних домогосподарств. На сьогодні вони для багатьох їх власників є істотним джерелом доходів, а нерідко головною сферою зайнятості, забезпечення продовольчого ринку рядом

трудомістких видів сільськогосподарської продукції. Однак в міру розвитку сектора великотоварних агроструктур він усе більше матиме споживчий характер. Адже, як свідчить історичний досвід, рівень товарності аграрних господарств зростає в міру збільшення їх розмірів. У вітчизняних ОСГ цей показник становить близько 40 %, а у великих агроструктурах сягає понад 90 %.

Література:

1. Амбросов В.Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 15—18.
2. Бойко В.І. Економіка в контексті аграрної політики / В.І. Бойко // Економіка АПК. — 2003. — № 12. — С. 19—22.
3. Золотухин В.П. Структура американського фермерства: соціальні аспекти / В.П. Золотухин // США: економіка, політика, ідеологія. — 1997. — № 6. — С. 112—125.
4. Ленин В.И. Капіталізм в сільському господарстві (О книжке Каутского и о статье Г. Булгакова): полн. собр. соч. / В.И. Ленин. — Т. 4. — С. 95—152.
5. Липчук В.В. Перспективи розвитку особистих господарств населення / В.В. Липчук, С.М. Курило // Економіка АПК. — 2001. — № 3. — С. 106—109.
6. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2005. — № 6. — С. 17—26.
7. Особисті підсобні господарства України — Київ: Міністерство аграрної політики України, українська освітня програма ринкових реформ, 2001. — 40 с.
8. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення доходності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
9. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний / Туган-Барановський М. — К.: Наук. думка, 1994 — 263 с.
10. Чаянов А. В. Избранные произведения: Сборник / Чаянов А. В.; [сост. Е.В.Серова]. — М.: Моск. Рабочий, 1989. — 368 с.
11. Юрчишин В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В. Юрчишин // Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 67—72.
12. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. — Vol. 1. Geographic Area Series. — Part. 51. — US Department of Agriculture, NASS, 2009.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2010 р.